

Максимець О. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук
Таврійського державного агротехнологічного університету

РОЗВИТОК СУФІКСАЛЬНОЇ СЛОВОТВІРНОЇ ПІДСИСТЕМИ ІМЕННИКІВ ІЗ ТРАНСПОЗИЦІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ (СЛОВОТВІРНІ СТРУКТУРИ ІЗ СУФІКСОМ -Т/Ј/-)

Анотація. Іменники із загальним словотвірним значенням опредметненої дії утворюють багату і складну систему лексико-словотвірних типів. Ця система формувалася протягом тривалого історичного періоду. Тому систему формантів, що беруть участь у творенні віддієслівних іменників, складають спільнослов'янські суфіксальні морфеми (-**ни(я)**), (-**ти(я)**), (-**б(а)**), (-**ок**), (-**иц(я)**), (-**от**) та запозичені (-**аціј(а)**), (-**аж**), (-**ур(а)**). Серед них виокремлюються іменники, які утворюються від дієслівних основ за допомогою суфікса -**т/ј/-**. Мета нашої роботи – визначити лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться за допомогою суфікса -**т/ј/-**, та простежити їхню динаміку.

Ключові слова: словотвір, опредметнена дія, іменник, суфікс, історія, розвиток, продуктивність.

Постановка проблеми. Серед значної частини лексичних одиниць своєрідну групу похідної лексики становлять девербативні іменники, у структурі яких поєднуються деякі ознаки двох лексико-граматичних класів слів – дієслова й іменника. Девербативи, об'єднані спільним значенням «опредметнена(ий) дія/стан», є репрезентами дій різного роду: тривалої, розгорнутої в часі, результативної, мультиплікативної, одноактної, ітеративної.

Деривати із загальним словотвірним значенням опредметненої дії утворюють систему словотвірних типів із певними частковими словотвірними значеннями.

Ця система формувалася протягом тривалого історичного періоду. Тому систему формантів, що беруть участь у творенні віддієслівних іменників, становлять спільнослов'янські суфіксальні морфеми (-**ни(я)**), (-**ти(я)**), (-**б(а)**), (-**ок**), (-**иц(я)**), (-**от**) та запозичені (-**аціј(а)**), (-**аж**), (-**ур(а)**). Кожний словотвірний тип на позначення опредметненої дії характеризується певними семантичними особливостями. Саме цим і зумовлюється активність ужитку іменників кожного словотвірного типу та сфера їх стилістичного використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження лінгвальної природи українських іменників, а в їхніх межах – і девербативів зі значенням опредметненої дії, процесу, стану – має в мовознавстві певну традицію. У полі наукових розвідок перебували питання історії формування девербативних субстантивів [2, с. 1; 6, с. 1; 8, с. 2; 10, с. 298], вивчено окремі типи цих похідних [4, с. 115; 12, с. 1; 13, с. 1], їхню семантичну та морфологічну валентність [9, с. 32], стилістичні функції [7, с. 1].

Дериваційний аспект вивчення віддієслівних похідних дав підстави для вибудови концепції словотвірної категорії опредметненої дії [3, с. 143–144; 5, с. 22–28], або категорії опредметнених значень дієслівних предикатів [11, с. 149]. В. Олексенко підкрес-

лює, що «за своєю природою і механізмом утворення словотвірна категорія опредметнених значень дієслівних предикатів належить до словотвірних категорій особливого типу» [11, с. 207].

Мета статті полягає в тому, щоби визначити лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться за допомогою суфікса -**т/ј/-**, та простежити їхню динаміку.

Виклад основного матеріалу. У сучасній українській мові словотвірний тип із суфіксом -**т/ј/-** є досить продуктивним. Іменники із цим суфіксом утворюються як від основ дієслів доконаного виду (*вигнути – вигнуття*), так і від дієслів недоконаного виду (*колоти – колоття*).

За допомогою цього суфікса утворено іменники й від тих дієслів, в яких односкладовий корінь зазнав модифікацій унаслідок історичних змін. Це зв'язані дієслівні основи з коренями -**я-ти**, -**йня-ти**, пор.: *зайняти – зайняття*, *підійняти (підняти) – підняття*, *прийняти – прийняття*, *розняти – розняття*, *сприйняти – сприйняття* [11, с. 155].

Формант -**ти(я)**, який походить із давнього -**т- + ѣ**, в аналізованих утвореннях є носієм досить високого рівня узагальнення, абстрагування дієслівної ознаки.

Типовим для більшості іменників із згаданим суфіксом є значення опредметненої процесуальної дії та її наслідку. Наприкінці XVII – протягом XVIII ст. творення іменників зазначеного типу було малопродуктивним, наприклад: *Омытя грѣховъ твоихъ* (МагТим, 1699П, 43); *для прежитія и отслуженя долгу* (ДНРМ, 1716, 880); *по случаю <...> закрытия Днепровихъ границъ* (ДДГ, 1746, 73); *а послѣ бѣтя на другой день велѣлъ вимазать водкою* (ДДГ, 1723, 179); *До питія в горячкахъ* (ЛЮ, 22); *По змитию мазат оліюкомъ* (24); *велѣлъ ехатъ для взятія мнѣ <...> о(т) гспдна моего резолюціи* (ПР, 1758, 129). Протягом XIX ст. спостерігається значне зростання кількості таких утворень, наприклад: *зачатіе* (СМШ, I, 268), *шитте* (Писк, 40), *карбуватте* (50), *спожитте* (111), *волоття* (130), *надуте* (Ж, 476), *начате* (499), *підбите* (638), *рубате* (840), *терте* (960), *закуття* (Яв, 252). Наприкінці XIX – на початку XX ст. кількість дериватів зазначеного типу збільшується, наприклад: *бриття* (УміСп, 63), *взяття* (93), *закриття* (262), *колоття* (362), *розбиття* (388), *миття* (452), *одкриття* (598), *накриття* (789), *розлиття* (863), *гниття* (863), *розвиття* (854), *визнаття* (Гр, I, 160), *граття* (322), *добуття* (400), *жаття* (476), *колоття* (II, 273), *молоття* (443), *набуття* (466), *пахіття* (III, 103) («орання»), *підняття* (173), *познаття* (266) («пізнання»), *роп'яття* (IV, 78), *совиття* (180), *спожиття* (183), *полоття* (289), *узяття* (326). Поодинокі інноваційні утворення засвідчуються в поетичних творах І. Франка та «Практичному російсько-українському словнику»

Г. Сабалдира, наприклад: *взяття* (ЛексФр, 28), *зопсуття* (94), *риуття* (Саб, 36), *вигнуття* (60), *гнууття* (76). Значно збільшилася кількість іменників розгляданого типу й у першій половині ХХ ст. Так, «Українсько-російський словник» за ред. І. Кириченка фіксує кілька таких новотворів, наприклад: *відбууття* (К, І, 219), *відкриття* (235), *відняття* (243), *дуття* (473), *зайняття* (ІІ, 49), *закуття* (65), *залиття* (68), *зашиття* (161), *здобуття* (212), *здуття* (216), *злиття* (231), *зшиття* (241), *лиття* (444), *набуття* (564), *накриття* (612), *нашиття* (675), *обиштя* (ІІІ, 78), *окуття* (120), *перезняття* (271), *перейняття* (273), *перекриття* (281), *переплиття* (300), *перешиття* (330), *підбиття* (359), *підкуття* (381), *підшиття* (424), *покриття* (ІV, 77), *полиття* (88), *пороття* (207), *прийняття* (359), *прилиття* (370), *прикриття* (365), *прикуття* (367), *пришиття* (430), *прориття* (494), *роздуття* (V, 113), *розлиття* (137), *розмиття* (146), *розняття* (152), *розшиття* (216), *ужиття* (VI, 168) («уживання»), *ушиття* (265). У другій половині ХХ ст. склад цієї групи істотних змін не зазнав. Головним чином мовцями використовуються вже відомі утворення, а нові фіксації відповідних похідних є поодинокими, як-от: *м'яття* (СУМ, IV, 840), *натертя* (V, 211), *прошиття* (VIII, 351). Окремі утворення зазначеного типу містять і діалектні словники, які вийшли друком у другій половині ХХ ст. Іменники цього типу функціонують у бойківських говірках, наприклад: *сіятя* (Он, II, 220) («сіяння»).

Поодинокі утворення відповідної структури позначають **процеси, пов'язані з переміщенням, пересуванням**, наприклад: *отложилеи до прибуття своего в домъ* (ДНРМ, 1710, 52), *вороття* (Ж, 122), *вибуття* (Саб, 60), *відплиття* (К, I, 246).

Окремі іменники є **назвами психічного, фізичного стану людини**. В обстежених джерелах XVII – XVIII ст. похідні зазначеного типу є спорадичними: *Такое было святыхъ апостоловъ на семь свѣтѣ спокойное и роскошное житие* (МагТим, 1621, I, 253). Протягом ХІХ ст. кількість утворень окресленого типу поступово зростає, наприклад: *бутте* (Писк, 16), *забуття* (Лев, 41), *сумяття* (44), *замятє* (Ж, 258), *згитє* (Голов, 594) («смерть»). Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. продуктивність цього лексико-словотвірного типу надалі зростає: *почуття* (ЛексФр, 188), *чуття* (УміСп, 619), *предчуття* (771), *самочуття* (Гр, IV, 101), *спочуття* (188). Обстежені ж джерела першої половини ХХ ст. свідчать про поступову втрату продуктивності розгляданих ЛСТ: *відчуття* (К, I, 265), *небуття* (680), *прочуття* (IV, 534), *ухіття* /розм./ (VI, 256) («бажання»), *сприйняття* (V, 468). Протягом ХІХ – ХХ ст. основний склад розгляданих утворень загалом сформувався, й у другій половині ХХ ст. нових похідних цього ЛСТ не виявлено.

Обстежені джерела кінця XVII – XVIII ст. фіксують у межах розгляданих дериватів нечисленні іменники, **що вказують на стосунки між людьми, їхнє волевиявлення**, наприклад: *Доходячи тебѣ правдивого его признатя* (ДДГ, 1713, 199), *І хранинась г(с)дидит злыхъ сожителей: и дай нам в сожитіА любовь хранители* (Зин, 299), *Пехота позостала отъ выколотя* (МагТим, I, 140) («винищування»). Протягом ХІХ ст. кількість таких утворень залишається досить обмеженою, наприклад: *бороття* (Шейк, 93), *прикритє* (Ж, 748), *співчутє* (902), *спокуте* (906), *спочутє* (908). Проте в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігається поступове зростання кількості похідних, що належать до цього лексико-словотвірного типу, наприклад: *закляття* (ЛексФр, 76), *обняття* (149), *прокляття* (197), *каяття* (УміСп, 876), *відкриття* (216) («відвертість»), *кляття*

(II, 256), *виняття* (Яв, 92) («взяття приступом»), *гніття* (145) («гноблення»), *каламуття* (331) («розбрат, сварка»). Протягом ХХ ст. з'явилося небагато новотворів цієї групи, наприклад: *визнаття* (К, I, 156), *викриття* (158), *напуття* (II, 640) («поради, побажання кому-небудь»), *невжиття* (II, 682), *пожиття* (IV, 24).

На кожному етапі розвитку нової української мови зазначені іменники використовуються в усіх функціональних стилях, крім наукового та офіційно-ділового, наприклад: *требую(т) самого вмна в Но(в)городокъ прибыття* (ІІР, 1734, 66); *Щоби змусити рабінів до прибуття до атхикатедрі Львівської, одержала шляхта відповідне порученє* (Записки, 1827, I, XV, 27); *А все ж неминучим було злиття світських мотивів із релігійними* (КЮ, липень 1992, 15); *Що машини навряд щоб я у Спілки в таку годину допросився (тобто в таку незручну годину прибуття потяга до Києва)* (Тич, листи, 12, 164); *Восени 1943 року, одразу після прибуття до Львова* (УМЛШ, 1993, 4, 44); *Бажаю Вам сил, здоров'я й довгих років щасливого радісного життя* (Тич, листи, 12, 255); *<...> і від остаточного знищення й забуття був врятований тільки дивною жіною, яка ненавиділа його понад усе на світі* (Загр, 133); *Виходить, ще не все в тобі вмерло, коли звичайна розмова з угорським лідером викликала таке каяття* (ТисМик, 66); *Образ Кухаренка неодмінно викличе в юних читачів співчуття вже з першого знайомства з ним* (УМЛШ, 1993, 4, 39); *Тож випалюймо гнівом до окупанта <...> наше колінопадіння перед ворогом, наше юдство, розбрат, божевільне булавохапання, булавопообиття своїх соратників* (Захарченко); *І настали в мене живильні дні дончичокитання, благодатного дончиковідкриття й пізнання* (там саме); *«Театровідкриття» й «театроконструювання»*. *Даруйте, будь ласка, за кострубатість цих псевдологізмів* (ДТ-і, 5/14) тощо.

Висновки. Отже, іменники із загальним словотвірним значенням опредметненої дії утворюють багату і складну систему лексико-словотвірних типів. Серед них виокремлюються іменники, які утворюються від дієслівних основ за допомогою суфікса *-m/j/-*.

Формант *-m/j/-*, який походить із давнього *-t- + ъje*, у девербативних іменниках є носієм досить високого рівня узагальнення, абстрагування дієслівної ознаки. Типовим для більшості девербативних іменників зі згаданим суфіксом є значення опредметненої процесуальної дії та її наслідку (*колоття, миття, молоття, полоття, прийняття, ромиття*). Семантична ємність форманта *-m/j/-* є досить обмеженою. У досліджений період він продукував нечисленні похідні, що сформували 3 лексико-словотвірні групи. Іменники на позначення стосунків між людьми, їхнє волевиявлення в системі нової української мови кінця XVII – XVIII ст., за свідченням обстежених джерел, є поодинокими. Кількість їх дещо зростає в ХІХ ст., проте вже в другій половині ХХ ст. продуктивність зазначеної моделі у творенні таких девербативів знижується. Із досліджуваних похідних, поява яких зафіксована в розгляданій період, раніше від інших почалося формування лексико-словотвірної групи зі значенням руху: *вибуття, відплиття* (XVIII ст.), а найпізніше – лексико-словотвірної групи іменників, що є назвами психічного, фізичного стану людини: *забуття, сумяття, почуття, небуття, сприйняття* (XIX ст.).

У функціональному плані девербативні іменники на *-т(я)* співвідносні з іменниками на *-анн(я)*, проте якщо останнім більш властиве значення розгорнутої в часі, незавершеної дії, то похідні із суфіксом *-т(я)* є виразниками дії результативної.

Література:

- Бевзенко С. Исторична морфологія української мови. *Нариси із словозміни та словотвору*. Ужгород : Закарпат. вид-во, 1960. 416 с.
  - Булатова Л. Отглагольные существительные на -нье, -тье в русских говорах. *Труды Института языкознания АН СССР*. Москва, 1957. Т. VII. 416 с.
  - Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.
  - Вовк А. Дієслівні іменники жіночого роду з наростком -к- в зіставленні з іншими дієслівними іменниками. *Збірник секції граматики української мови*. Кн. І. Київ, 1930. С. 115–116.
  - Городенська К. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника). *Мовознавство*. 1994. № 6. С. 22–28.
  - Гумецька Л. Нариси словотвірної системи української актової мови XIV – XV ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.
  - Дідківська Л., Родіна Л. Словотвір. Синонімія. Стилїстика. Київ : Наукова думка, 1982. 170 с.
  - Ковалик І. Особливості іменникового словотвору східнослов'янської мовної групи. *Питання слов'янського мовознавства*. Львів, 1963. Кн. 9. С. 3–17.
  - Кравченко М. Семантична і морфологічна валентність словотвірних одиниць у системі віддієслівних дериватів. *Мовознавство*. 1988. № 1. С. 32–37.
  - Крымский А. О малорусских отглагольных существительных на -енне и -инне. *Юбилейный сб. в честь В.Ф. Миллера*. Москва, 1900. С. 298–304.
  - Олексенко В. Словотвірні категорії суфіксальних іменників : монографія. Херсон : Айлант, 2001. 240 с.
  - Ращинская Г. Отглагольные имена существительные на -ння, -ення (-иння), -ття в современном украинском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Львов, 1968. 21 с.
  - Токарь В. Из истории суффиксов в украинском языке (суффиксы -к-а, -ик, -ок) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Днепропетровск, 1955. 15 с.
- Список скорочень джерел:**
- Гр – Словарь української мови: у 4 т. Зібран. ред. журн. «Киев. старина» / упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. Київ, 1907–1909.
- Голов – Головацький Я. Словник української мови. *Науковий збірник музею української культури у Свиднику*. 1982. № 10. С. 311–612.
- ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1993. 392 с.
- ДНРМ – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і рагуш Лівобережної України). Київ : Наукова думка, 1976. 415 с.
- ДТ-і – Дзеркало тижня (інтернет-версія).
- Ж – Малорусско-немецкий словарь: у 2 т. Львів, 1886. 1117 с.
- Записки – Записки Наукового товариства імені Шевченка. *Наукова часопись*. Виходить у Львові щодва місяці. 1827–1910.
- Загр – Загребельний Павло. Брухт. Харків : Фоліо, 2003. 399 с.
- Захарченко – Захарченко В. Уперте щодення : щоденник. Черкаси, 2015. 833 с.
- Зин – Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. Київ : Наукова думка, 1971. 387с.
- К – Українсько-російський словник: у 6 т. / за заг. ред. І. Кириченка. Київ : Наукова думка, 1953–1963.
- КЮ – Кур'єр Юнеско. Україномовний журнал, видається під егідою Національної комісії України у справах Юнеско. 1992–1999.
- Левч – Опыт русско-украинского словаря / составил Мих. Левченко. Киев, 1879. 190 с.
- ЛексФр. – Лексика поетичних творів Івана Франка: меточні вказівки з розвитку лексики / укладачі: І. Ковалик, І. Ощипко, Л. Полюга. Львів : ЛГУ, 1990. 264 с.
- МаГТим – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. / підготували до видання В. Німчук та І. Лиса: у 2 т. Київ ; Нью-Йорк, 2003.
- Писк – Словникъ: Живоінародней, письменной і актовой мови руськихъ югівщанъ Російської і Австрійсько-Вендерської цесарії / составил Фортунаъ Пискуновъ. Киевъ, 1882. 310 с.
- ПЛ – Приватні листи XVIII ст. / підгот. до вид. В. Передриенко. Київ, 1987. 173 с.
- СМШ – Словник мови Шевченка. Київ : Наукова думка, 1964.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
- Тис Мик – Загребельний П. Тисячолітній Миколай. Київ : Довіра, 1982.
- Ум і Сп – Уманець М., Спилка А. Русско-украинский словарь. Берлін, 1924; Запоріжжя, 1992.
- УМЛШ – Українська мова і література в школі : науково-методичний журнал Міністерства освіти УРСР. 1970–1990.
- Шейк – Опыт южнорусского словаря. Киев, 1861.
- Яв – Яворницький Д. Словник української мови. Катеринослав : Слово, 1920. Т. 1. 412 с.

Максимец О. Н. Развитие суффиксальной словообразовательной подсистемы существительных со значением отвлеченного процессуального признака (структуры с суффиксами -т/ј/-)

Аннотация. Существительные со значением отвлеченного процессуального признака составляют значительную лексическую группу в современном украинском языке. Систему формантов, принимающих участие в образовании исследуемых отглагольных существительных, составляют праславянские, заимствованные суффиксальные морфемы. В статье мы определяем лексико-словообразовательные группы отглагольных существительных, которые возникают при помощи суффикса -т/ј/-, и показываем их динамику.

Ключевые слова: отглагольные существительные, словообразование, словообразовательный тип, суффикс, современный украинский язык.

Maximets O. Development of the suffixal derivational subsystem of nouns with the transpositional meaning of derivative action as a subject (structures with the suffixes -m/j/-)

Summary. Derivatives with a total value of derivative actions as a subject constitute a significant group of vocabulary in the Ukrainian language. Formants system, involved in the creation of such nouns, is primitive Slavonic, properly Ukrainian and borrowed suffix morphemes. In this paper we define the lexical-derivative (word building) groups of verbal nouns that occur with the suffix -m/j/- and show their dynamics.

Key words: word formation, actions, subject, noun suffix, history and development.